

Igor Karpiejew

Echa Powstania Styczniowego

Niepodległość i Pamięć 5/3 (12), 153-160

1998

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Igor Karpiejew

Echa Powstania Styczniowego

Analiza spraw sądowych więźniów X Pawilonu, osadzonych w Cytadeli Warszawskiej w drugiej połowie lat 60-tych XIX w. Na podstawie akt Audytoriatu Polowego Warszawskiego Okręgu Wojennego w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojenno-Historycznym w Moskwie.

Powstanie styczniowe 1863 r. stało się jednym z najważniejszych wydarzeń w historii Polski i Rosji, do której w tym momencie należała większość terytorium zamieszkałego przez etniczną ludność polską. Powstańcy polscy walczyli nie tylko o wolność i niepodległość swej Ojczyzny. Ich heroiczna walka, którą z największą uwagą obserwowała cała Europa, miała bezpośredni wpływ na wzmocnienie wolnościowych dążeń innych narodów cesarstwa rosyjskiego. Właśnie dlatego znalazła ona taki gorący odzew w środowiskach demokracji rosyjskiej.

Historia powstania styczniowego znalazła odzwierciedlenie w ogromnej ilości monografii i artykułów; opublikowano mnóstwo źródeł o charakterze wspomnieniowym, dokumentów pochodzenia urzędowego, zarówno polskich, jak i rosyjskich, a także aktów wydanych przez władze powstańcze (Rząd Narodowy i jego regionalne struktury, oddziały powstańcze etc.). Tym niemniej część dokumentów z historii powstania nadal nie została wprowadzona do obiegu naukowego. Do nich można zaliczyć materiały sądowo-śledcze poszczególnych uczestników powstania, m.in. przechowywane w zespole akt Audytoriatu Polowego Wojsk Warszawskiego Okręgu Wojennego, zespół nr 1873 w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojenno-Historycznym w Moskwie.

W przedstawionym artykule dokonano próby przeanalizowania niewielkiej części tego kompleksu dokumentów, mianowicie spraw więźniów warszawskiej Cytadeli Aleksandrowskiej, więzionych w kazamatach X Pawilonu w drugiej połowie lat sześćdziesiątych XIX w. Ramy terytorialne referatu określa tematyka tego tomu. Przy ustaleniu ram chronologicznych autor kierował się serią aktów prawnych wydanych przez władze rosyjskie w celu powolnego złagodzenia represji politycznych i ulżenia doli już osadzonych uczestników powstania. Do tego rodzaju aktów trzeba zaliczyć cyrkularz generał-policmajstra w Królestwie Polskim generała-majora Fiodora Trepowa z 7/19 marca 1865 r., a także ukazy cara Aleksandra II z 17 maja 1867 r. i 13 maja 1871 r.

Cyrkularz generał-policmajstra nakazywał sądom wojskowo-polowym i *naczelnikom, rewidującym sprawy osób, które brały udział w ostatnim powstaniu w Królestwie Polskim przed pierwszym styczniem 1865 r. zwracać uwagę w swych wyrokach na okoliczności łagodzące*¹.

1 Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojenno-Historyczne w Moskwie (skrót rosyjski i dalej - RGWIA). RGWIA, zesp. 1873, inw.1, sygn. 1389, k. 24-24v.

Ukaz 17 maja 1867 r. przewidywał umorzenie wszystkich "spraw politycznych" powstańców polskich, za wyjątkiem tych osób, które były *dotatkowo oskarżone o ciężkie przestępstwa kryminalne, jak: morderstwa, podpalenia itp.* Mieszkańcy Królestwa Polskiego zesłani z powodu zamieszek politycznych do różnych miejscowości cesarstwa w trybie administracyjnym mogli powrócić do kraju, jeżeli władze miejscowe świadczyły o ich prawowitym zachowaniu. Problem powrotu osób duchownych został przekazany "do osobistej decyzji Namiestnika Królestwa"².

Ukaz 13 maja 1871 r. zwalniał spod nadzoru policji i przywracał prawa polityczne, jednak bez praw do "przywrócenia skonfiskowanego majątku" szeregowym uczestnikom powstania. Zesłani na katorgę i osiedlenie, w tym, w okresie od 1 stycznia 1866 do 1 stycznia 1871 r., jeżeli zachowywali się porządnie i zostawali uznani za prawomyślnych byli przeniesieni do "kategorii zesłanych na zamieszkanie" ze znacznie większą swobodą poruszania się³.

W Archiwum Wojenno-Historycznym Rosji w Moskwie w zespole Audytoriatu Polowego za lata 1865-1869 zachowało się 14 spraw więźniów X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej z tego okresu. Analiza tych materiałów pokazuje, że liczba takich spraw (a więc i liczba osób więzionych) z roku na rok wzrastała.

Lata	Ilość spraw
1865-1866	1
1866-1867	3
1867-1868	3
1868-1869	7

Z tych 14 osadzonych wszyscy pochodzili z Królestwa Polskiego, w tym jeden z nich - Władysław Stypułkowski był urodzony w Warszawie. Według pochodzenia społecznego grupa ta dzieliła się następująco: 8 - było pochodzenia mieszczańskiego; 6 - chłopskiego. Wśród nich 6 osób było piśmiennych; 8 - słabo i niepiśmiennych. Najwięcej więźniów w wieku od 31 do 40 lat - 9 osób; trzy osoby liczyły od 21 do 30 lat, dwie były w wieku 41-50 lat. Liczba żonatyh i kawalerów dzieliła się równo - po 7 osób. Informacje o stanie rodzinnym, w tym o posiadaniu dzieci, dotyczyły tylko 3 osób.

Najwięcej więźniów - 6 osób - przed wybuchem powstania pracowało w policji miasta Warszawy. Byli nimi - Michał Nawrocki s. Karola⁴, Piotr Oczechowski

2 *Pelny Zbiór Praw Cesarstwa Rosyjskiego*, wyd. II - dalej PSZ RI II, t. 42, otd. 1. S-Petersburg, 1871, nr 44601.

3 Tamże, t. 46, otd. 1, S-Petersburg, 1874, nr 49957.

4 Michał Nawrocki s. Karola - ur. w 1825 r. w miejscowości Ozierkowo, pow. łęczycki gub. warszawska (później - kaliska). W 1868 r. miał 43 lata, zamieszkiwał we wsi Kownaty w powiecie konstantynowskim, gub. siedlecka. Wg stanu społecznego był mieszczaninem, wiary rzymsko-katolickiej, nie był piśmienny. 24 grudnia 1847 r. został wcielony jako rekrut do służby wojskowej. Przyjęto go jako szeregowca do pułku grenadierów W. Księcia Michała Pawłowicza 1 czerwca 1848 r. W związku z rewolucją 1848-1849 r. na Węgrzech przebywał w składzie swego pułku w Królestwie Polskim od 27 maja do 19 października 1849 r. 24 grudnia 1850 r. został przeniesiony jako szeregowy do policji petersburskiej. 21 kwietnia 1854 awansowany na podoficera i wyznaczony młodszym, zaś 15 stycznia 1857 - starszym policjantem. 10 lipca 1861 r. został przeniesiony do policji warszawskiej na stanowisko rewierowego w drugim rewirze. Miał medal brązowy za wojnę krymską i odznakę za 10 lat nienagannej służby. 17 czerwca 1863 r. opuścił Warszawę i wstąpił do oddziału Jankowskiego. W lipcu 1863 r. z powodu choroby był leczony w majątku, a potem - w szpitalu w miejscowości Łosice. Sekretarz magistratu w Łosicach Mackowski pomógł mu otrzymać roczny paszport na nazwisko Józefa Trocewicza. Pod tym nazwiskiem M. Nawrocki w październiku 1863 r. został zatrudniony jako ogrodnik we wsi Osowce; w maju 1865 r. przeniosł się do pracy przy kolei Warszawsko-Terespolskiej, potem przez 1,5 roku był zatrudniony jako leśniczy we wsi Kownaty. Został aresztowany 19 maja 1868 r. i osadzony w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej, gdzie przebywał przez ok. 3 miesiące. Został rozpoznany w trakcie konfrontacji z feldfeblem 2 cyrkułu policji warszawskiej S. Wysockim i rewierowym P. Pokszą. Sąd wojenno-polowy w Cytadeli w dniu 29 lipca 1868 i Audytoriat Polowy w dniu 15 sierpnia 1868 skazały go na karę śmierci przez rozstrzelanie. 17 sierpnia 1868 T. Berg zamienił wyrok na 6 lat katorgi w fabrykach i pozbawienie praw stanu. 22 sierpnia 1868 został wywieziony na katorgę. W kraju pozostała żona Ewa, wyznania rzymsko-katolickiego, dzieci nie miał (RGWIA, zesp. 1873, inw. 1, sygn. 1704).

s. Stanisława⁵, Konstanty Rezwy s. Mikołaja⁶, Jan Sadowski s. Teodora⁷, Władysław Stypułkowski s. Franciszka⁸ i Ludwik Badowski s. Michała. Ostatni, podoficer urodzony w 1831 r. okazał się na tyle zdolnym konspiratorem, że potrafił ukryć swoje członkostwo w warszawskiej organizacji podziemnej i udział w mobilizacji patriotycznej nastawionej młodzieży miejskiej do oddziałów powstańczych. Kontynuując potem swoją służbę w policji Ludwik Badowski został udekorowany odznaką "za 6 lat nienagannej służby" i medalem "dla upamiętnienia uśmierzenia polskiego buntu w Królestwie Polskim w 1863-1864 r."

- 5 Oczechowski Piotr s. Stanisława - ur. w 1831 r. we wsi Krzeczów, pow. ostrołęcki gub. płocka. Zamieszkiwał w Krzeczowie i Kobylnicy, gub. warszawskiej. Wyznania katolickiego, umiał czytać i pisać po polsku. Jako rekrut został wcielony do wojska 6 grudnia 1852 r. 9 października 1857 przeniesiony do rezerwy. W r. 1861 - przyjęty do policji warszawskiej jako szeregowy drużyny ratuszowej. 14 lipca 1863 wyszedł razem ze strażnikiem Wilhelmem Humelem z Warszawy do oddziału Żelińskiego. Przebywał tam przez 2 miesiące, po rozbiciu oddziału we wrześniu 1863 r. k. wsi Mysłowo w pow. łukowskim (gub. siedlecka), przez 3 tygodnie ukrywał się w lasach, zachorował i do grudnia 1863 przebywał w szpitalu powstańczym w Żelichowie. Wiosną 1864 r. ukrywał się dalej, aż skorzystał z amnestii dla szeregowych uczestników powstania i jako Wojciech Szwander, syn zmarłego Łukasza Szwandera z Łaskarzewa w pow. garwolińskim, złożył przysięgę na wierność rządowi rosyjskiemu. Zapisany pod tym nazwiskiem do księgi magistrackiej w Łaskarzewie, Oczechowski zatrudnił się jako robotnik w majątku Kobylnica w pow. garwolińskim u właścicielki ziemskiej Zdziańskiej. W styczniu 1868 r. został aresztowany jako nie posiadający paszportu. Więziony w Garwolinie, zaś od lutego 1868 r. - w X Pawilonie Cytadeli. Został oskarżony o dezerercję, zatajenie udziału w powstaniu, ukrywanie się, zmianę nazwiska. Prawdziwe imię i nazwisko Oczechowskiego zostały ustalone dopiero przy nauce konfrontacjach pracowników warszawskiej policji. W areszcie przebywał ok. 4 miesiące. Sąd wojenno-polowy w Cytadeli 28 kwietnia i Audytoriat Polowy 9 maja 1868 r. skazały Oczechowskiego na karę śmierci przez rozstrzelanie i pozbawienie praw stanu. T. Berg zamienił wyrok na 8 lat katorgi w twierdzach syberyjskich - 11 maja 1868 r. W dniu 28 maja został wywieziony na katorgę. W czasie wywiezienia był kawalerem (RGWIA, zesp. 1873, inw. 1, sygn. 1667).
- 6 Rezwy Konstanty s. Mikołaja - ur. w 1834 r. w Łataczy, pow. stanisławowski, (później - nowomiński), gub. warszawska. W r. 1854 miał lat 20. Zamieszkiwał w Łatowiczach (gub. nowomiński), a potem - w Warszawie. Był wyznania rzymsko-katolickiego, pochodzenia chłopskiego, słabo piśmienny. Jako rekrut został wcielony do wojska w grudniu 1854 r., był szeregowym rezerwy batalionu rezerwy taruńskiego pułku piechoty, od 1856 r. - służył w odeskim pułku piechoty. W wojnach udziału nie brał, lecz posiadał medal, upamiętniający wojnę krymską. 8 czerwca 1857 r. został przeniesiony do rezerwy i 27 września 1861 r. przyjęty na służbę do warszawskiej policji. 31 maja 1863 r. razem z podoficerem policji Jamroziewiczem uciekli z Warszawy i wstąpili jako kosynierzy do oddziału Jankowskiego ("kapitana Lucjana" - zbiegłego oficera policji). W oddziale przebywał do września 1863 r., wziął udział w potyczkach z wojskami rosyjskimi: 11 lipca - pod Urzędowem; 30 lipca - k. wsi Piaski; 10 sierpnia - pod Żyrzynem. W tym ostatnim boju został rozbity oddział rosyjski konwojujący pocztę. Zabrawszy kopertę z 300 rublami Rezwy przekazał część pieniędzy dowódcy oddziału, część - żonie i bratu Andrzejowi. Trochę pozostawił sobie. Po rozbiciu oddziału Jankowskiego k. wsi Wązówka, kiedy został zabity kolega Rezwego Jamroziewicz, on sam ukrywał się w okolicach Łatowicz i innych wiosek. W tym momencie pomógł mu burmistrz Ostrowski, któremu Rezwy przekazał 60 rubli. 1 maja 1864 r. został aresztowany w związku z podejrzeniem o współudział w zabójstwie dymisjonowanego żołnierza C. Bujanko, który rzekomo miał zamiar donieść na zamieszkałych w okolicach Łatowicz byłych uczestników powstania. Rezwy został wysłany do Warszawy, lecz po drodze w okolicach Okuniewa uciekł swemu strażnikowi. Po jakimś czasie wrócił do Łatowicz. We wrześniu 1867 r. kupił od mieszczanina Ludwika Jarmuły półroczny paszport, z którym wyjechał do Warszawy i pod cudzym nazwiskiem zatrudnił się jako kowal w fabryce Ewansa. 4 kwietnia Rezwy wyjechał do Łatowicz, żeby zdobyć nowy paszport lub przedłużyć stary, ale w okolicach Mińska Mazowieckiego został aresztowany. Podczas konfrontacji feldfebel S. Wołocki rozpoznał w nim b. pracownika warszawskiej policji. Rezwy został osadzony w X Pawilonie Cytadeli, gdzie był przetrzymywany ok. 8,5 miesiąca. Sąd wojenno-polowy w Cytadeli 27 listopada i Audytoriat Polowy 5 grudnia 1868 r. skazały go na karę śmierci przez rozstrzelanie. T. Berg zamienił wyrok na 10 lat katorgi w twierdzach i pozbawienie praw stanu. 21 grudnia 1868 r. został wywieziony na katorgę (RGWIA, zesp. 1873, inw. 1, sygn. 1741).
- 7 Sadowski Jan s. Teodora - ur. w 1830 albo 1833 r. w gminie janowskiej, pow. bielski, gub. radomska. Zamieszkiwał we wsi Bubla w tymże powiecie. Wywodził się z chłopów, wyznania był rzymsko-katolickiego albo grecko-unickiego, był słabo piśmienny. W marcu 1855 r. został jako rekrut wcielony do wojska. W składzie 61-go włodzimierskiego pułku piechoty wziął udział w wojnie krymskiej. Miał medal brązowy za tę wojnę. W lutym 1857 r. został przeniesiony do briańskiego pułku piechoty. W lutym 1857 r. przeniesiony do rezerwy. W październiku 1861 r. został przyjęty do policji warszawskiej jako starszy strażnik X cyrkułu. 7 czerwca 1863 r. razem z podoficerem Ziemińskim i 7 innymi strażnikami został "wyprowadzony" z Warszawy, przez 3 dni przebywał w oddziale powstańczym, później przez 4 lata ukrywał się u krewnych we wsi Bubla i innych osadach pow. konstantynowskiego w gub. siedleckiej. 31 października 1867 r. został aresztowany. Był więziony w Siedlach, następnie przeniesiony do X Pawilonu Cytadeli, w którym przebywał przez 3 miesiące. Sąd wojenno-polowy Cytadeli Warszawskiej w dn. 24 stycznia 1868 r. i Audytoriat Polowy w dn. 1 lutego 1868 r. skazały Sadowskiego jako dezertera i uczestnika powstania na karę śmierci przez rozstrzelanie. 3 lutego 1868 r. T. Berg zamienił wyrok na 6 lat katorgi w fabrykach i pozbawienie wszystkich praw stanu. W połowie lutego 1868 r. został wywieziony na katorgę. We wsi Bubla pozostali jego żona i syn (danych o imionach i wieku brak); (RGWIA, zesp. 1873, inw. 1, sygn. 1758).
- 8 Stypułkowski Władysław s. Franciszka - ur. w Warszawie w 1841 r. Wywodził się z stanu mieszczańskiego, zamieszkiwał

Badowski został aresztowany dopiero 16 sierpnia 1868 r. na podstawie donosu niejakiego K. Roszkowskiego, należącego w swoim czasie do oddziału Jankowskiego. Po ucieczce w styczniu 1864 r. do Austrii, Roszkowski w sierpniu 1868 r. dobrowolnie powrócił do kraju i opowiedział władzom śledczym wszystko, co wiedział o uczestnikach powstania i działalności warszawskiej organizacji miejskiej. Zeznania Roszkowskiego wywołały oburzenie członków komisji śledczej na Badowskiego, którego natychmiast osadzono w X Pawilonie Cytadeli i trzymano tam przez prawie 9 miesięcy.

Było to niezgodne nawet z obowiązującym wtedy prawem. Ustęp drugi ukazu Aleksandra II z 17 maja 1867 r. nakazywał carskim administratorom *nie rozpoczynać nowych spraw, związanych z udziałem w byłym buncie albo zamieszkach politycznych, jeżeli ich uczestnicy nie zostali dodatkowo obwinieni w specjalnych przestępstwach kryminalnych*⁹.

Sąd wojenno-polowy w Cytadeli Warszawskiej w dniu 19/31 października 1868 r. skazał Badowskiego na pozbawienie praw stanu i 8 lat robót katorżniczych w twierdzach. Audytoriat Polowy Warszawskiego Okręgu Wojennego zwiększył wyrok, skazując go w dniu 26 października/7 listopada 1868 r. na karę śmierci przez rozstrzelanie. Namiestnik hr Teodor Berg złagodził wyrok Audytoriatu Polowego. Na mocy konfirmacji T. Berga Ludwik Badowski został skazany na 6 lat robót katorżniczych w fabrykach syberyjskich i pozbawienie wszelkich praw stanu.

W maju 1869 r. Badowskiego wywieziono na katorgę. W Warszawie pozostały jego żona Marianna c. Stanisława i dwoje małych dzieci: córka Feliksa (6 lat) i 3-letni syn Ludwik. Dalsze losy Badowskiego nie są nam znane. Wiadomo natomiast, że zdrajca K. Roszkowski wyszedł obronną ręką - w dn. 9/21 września 1868 r. został skazany jedynie na miesiąc więzienia¹⁰.

Pięciu aresztowanych w czasie powstania pełniło służbę w armii rosyjskiej. Byli to: Teofil Kozłowski s. Jana, szeregowy piechoty, ciężko ranny w nogę podczas bitwy sewastoposkiej w 1855 r.¹¹, Antoni Majewski s. Franciszka, bohater 11-miesięcznej

w Warszawie. Znał języki rosyjski, polski, niemiecki, był grzebieniarzem. Został wcielony do wojska w trakcie branki styczniowej 1863 r. 15 lutego 1863 r. został przyjęty do pracy w policji warszawskiej, skąd uciekł do partyzantki. 9 czerwca 1864 jako nieobecny był zwolniony z policji. Aresztowany we wrześniu 1863 r. w miejscowości Przysucha w gub. radomskiej jako uczestnik powstania. Przy aresztowaniu podał się za chłopca ze wsi Izdeбно pow. i gub. warszawska Władysława Polakowskiego. Więziony przez 4,5 miesiąca w Radomiu 17 lutego 1864 r. został wysłany w trybie administracyjnym do Pskowa do dyspozycji m.in. spraw wewnętrznych, zaś stamtąd - do Włodzimierza, gdzie został skazany na wcielenie do rot aresztanckich w Penzie na 2 lata. Po odbyciu kary został odesłany do miejsca wymuszonego poprzednio zamieszkania, czyli do wsi Izdeбно. Tutaj musiał przyznać się do swego prawdziwego nazwiska i został przewieziony do Cytadeli Warszawskiej. Mimo, iż uparcie twierdził, że z Warszawy został wywieziony pod przymusem, był trzymany w X Pawilonie od 29 lipca 1866 do 6 lutego 1867. Został obwiniony o dezercję i udział w powstaniu. Sąd wojenno-polowy w Cytadeli Warszawskiej 5 listopada 1866 i Audytoriat Polowy 17 listopada 1866 skazały go na karę śmierci i pozbawienie praw stanu. 29 listopada 1866 r. T. Berg zamienił wyrok na 8 lat katorgi i pozbawienie praw stanu. 6 lutego 1867 r. został wywieziony na katorgę. Był kawalerem. (RGWIA, zesp. 1873, inw. 1, sygn. 1412).

9 PSZ RI II, t. 42, otd. 1, S-Petersburg, 1871, nr 44601.

10 RGWIA, zesp. 1873, inw. 1, sygn. 1734.

11 Kozłowski Teofil s. Jana - ur. w 1826 r. w Pyzdrach, gub. warszawska, zamieszkiwał tamże, wywodził się z mieszczaństwa wyznania rzymsko-katolickiego, był niepiśmienny. Do służby wojskowej został wzięty w roku 1849, początkowo służył w batalionie charkowskim straży wewnętrznej, później - w 26. mohylewskim pułku piechoty. Wziął udział w wojnie krymskiej 1854-1855 r., uczestniczył w obronie Sewastopola od 17 lipca do 28 sierpnia 1855 r., był ciężko ranny w nogę. Został nagrodzony medalem srebrnym za obronę Sewastopola i brązowym upamiętniającym wojnę krymską. 5 marca 1857 r. został przeniesiony do rezerwy w celu poprawy zdrowia. Od 22 lutego 1858 do 22 marca 1860 r. służył w brygadzie kaliskiej straży przygranicznej. Latem 1861 r. został uznany za niezdolnego do służby wojskowej. Zatrudnił się jako robotnik Warszawsko-Wiedeńskiej kolei żelaznej na stacji Warszawa. 24 czerwca 1863 r. wśród 18 innych został wywieziony do Łowicza, a potem dostarczony do oddziału Grabowskiego. Po kilku dniach uciekł rzekomo z oddziału, zabrawszy jednemu z powstańców paszport na nazwisko Adama Uklańskiego ze wsi Lamenty (pow. gostyński, gub. warszawska). Przez 8 miesięcy ukrywał się u ekonomki majątku pani Dyleskiej, później wyruszył do Warszawy. W marcu 1864 r. został aresztowany jako podejrzany o udział w powstaniu i pod nazwiskiem A. Uklańskiego wysłany do Tweru, zaś stamtąd - do tulskich rot aresztanckich. Po roku pobytu w rotach 6 maja 1865 został zwolniony i skierowany do miejsca rzekomego zamieszkania we wsi Lamenty. Próbował urządzić się w Warszawie, lecz 21 lipca 1865 r. został aresztowany i uwięziony w Cytadeli Warszawskiej, gdzie spędził ponad rok czasu. Sąd

obrony Sewastopola przed angielsko-francuskimi wojskami¹², Marcin Pierog s. Tomasz, młody żołnierz 55-go podolskiego pułku piechoty, wcielony do wojska w czasie branki styczniowej 1863 r.¹³, Józef Smulski s. Kazimierza, który pod wpływem agitacji właścicieli ziemskich i dowódców oddziałów Górskiego i Juliana Dąbrowskiego aby "nie służyć w wojsku rosyjskim, ponieważ niedługo będzie wojsko polskie" uciekł z armii rosyjskiej i do stycznia 1866 r. ukrywał się przed władzami¹⁴.

-
- wojenno-polowy w Cytadeli 9 sierpnia 1866 r. skazał go na karę śmierci przez rozstrzelanie i pozbawienie praw stanu. Audytoriat Polowy Wojsk Warszawskiego Okręgu Wojennego 17 sierpnia - zamienił wyrok na 8 lat katorgi w twierdzeniach. Namiestnik T. Berg w dn. 20 sierpnia 1866 r. złagodził wyrok do 4 lat katorgi. We wrześniu 1866 r. został wywieziony na katorgę. W Warszawie pozostała żona Łucja z Bałowskich, dzieci nie mieli (RGWIA, zesp. 1873, inw. 1, sygn. 1363).
- 12 Majewski Antoni s. Franciszka - ur. w 1829 lub 1830 r. we wsi Łuniewo, pow. łomżyński, gub. augustowska (suwalska). Zamieszkiwał w Warszawie, był wyznania rzymsko-katolickiego. Ojciec jego był z zawodu krawcem, chociaż wywodził się z chłopów. Antoni miał braci Jakuba i Józefa. Umiął czytać i pisać po polsku. W r. 1853 został wzięty do wojska, służył we flocie czarnomorskiej. Wziął udział w obronie Sewastopola, trwającej 11 miesięcy. Miał medale: srebrny za obronę Sewastopola i brązowy upamiętniający wojnę krymską. 27 listopada 1857 r. otrzymał bezterminowy urlop. Przyjechał do Warszawy i 31 grudnia 1857 r. zarejestrował się w ewidencji wojskowej. Od sierpnia 1858 do 17 stycznia 1863 r. pracował w domach prywatnych. W początkach 1863 r. został powołany do służby wojskowej, lecz za namową niejakiego Śląskiego nie stawiał się na punkt zborny. W lipcu wyjechał do Krakowa, gdzie wstąpił do wojsk powstańczych: przebywał w różnych oddziałach, m.in. w oddziale Jeziorańskiego w Lubelskiem. 28 lutego 1864 w czasie bitwy z wojskami rosyjskimi k. wsi Sucha-Wółka został ranny w dłoń lewej ręki oraz policzek i dostał się do niewoli. Przy aresztowaniu podał się za Ludwika Dzwonkowskiego poddanego austriackiego ze wsi Skowerzyna w Galicji. Był leczony w szpitalu w Kraśniku, skąd wysłano go do Janowa, gdzie był sądzony. Następnie przeniesiono go do Warszawy, skąd w dn. 29 lipca 1864 r. zesłano do rot aresztanckich w Archangielsku. Po pół roku pozwolono mu wrócić do Warszawy z nakazem zamieszkania w Galicji. Po wykryciu oszustwa 16 czerwca 1866 r. został deportowany do Królestwa Polskiego. Przez 10 miesięcy był więziony w Cytadeli Warszawskiej, obwiniony o dezercję, udział w powstaniu, ukrycie prawdziwego nazwiska. 27 stycznia 1867 r. sąd wojenno-polowy w Cytadeli Warszawskiej skazał A. Majewskiego na karę śmierci przez rozstrzelanie i pozbawienie praw stanu; w dn. 2 lutego 1867 r. Audytoriat Polowy zamienił wyrok na 12 lat katorgi w twierdzeniach. 4 lutego 1867 r. namiestnik T. Berg zatwierdził wyrok Audytoriatu Polowego. W kwietniu 1867 r. Majewski został wywieziony na katorgę. W domu pozostała żona Anna z domu Zakrzewska i trzyletnia córeczka (RGWIA, zesp. 1873, inw. 1, sygn. 1513).
- 13 Pierog Marcin s. Tomasz - ur. w 1838 r. we wsi Szczęca w kieleckim. Wywodził się z chłopów, mieszkał w miejscu urodzenia, był wyznania rzymsko-katolickiego, podał się za niepiśmiennego. Zajmował się rolnictwem. Wcielony do wojska w styczniu 1863 r. 29 października 1863 r. "będąc w chorze muzyki pułkowej" w Łowiczu razem z szeregowym Cieśniakiem uciekli do oddziału powstańczego Rudowskiego. Pierog M. przebywał w oddziale przez 4 miesiące, był uzbrojony w sztucer. Po rozbiciu oddziału wiosną 1864 r. został aresztowany; na przesłuchaniu w Sandomierzu podał się za poddanego austriackiego Marcina Buraka. Pod tym nazwiskiem został wcielony na 2 lata do charkowskich rot aresztanckich. Po odbyciu kary 4 listopada 1866 r. został przekazany władzom austriackim. Musiał przyznać się do oszustwa. 31 grudnia 1866 r. został dostarczony do Kielc, później uwięziony w Cytadeli Warszawskiej, gdzie spędził ok. 5 miesięcy. Był oskarżony o dezercję, udział w powstaniu i ukrycie nazwiska. Sąd wojenno-polowy w Cytadeli 3 maja 1867 r. skazał M. Pieroga na karę śmierci. Audytoriat Polowy 11 maja 1867 r. zamienił wyrok na 10 lat katorgi w twierdzeniach. 13 maja 1867 r. namiestnik T. Berg zatwierdził wyrok Audytoriatu. 19 maja 1867 r. M. Pierog został wywieziony na katorgę. Był kawalerem. (RGWIA, zesp. 1873, inw. 1, sygn. 1533).
- 14 Smulski Józef s. Kazimierza - ur. w r. 1834 we wsi Szulborze-Kozy w pow. ostrołęckim, gub. płocka. Wywodził się z chłopskiej rodziny wyznania rzymsko-katolickiego. Był niepiśmienny. W marcu 1855 r. został wzięty do służby wojskowej; 8 marca 1857 r. zwolniony na dłuższy urlop w miejscu zamieszkania. Posiadał medal brązowy upamiętniający wojnę krymską. Zatrudniał się jako robotnik sezonowy. Latem 1861 r. został ponownie powołany do wojska, lecz pod wpływem agitacji Juliana Dąbrowskiego i ziemianina Górskiego nie stawiał się do wojska. Po otrzymaniu od J. Dąbrowskiego fałszywych dokumentów na nazwisko Józefa Bieńkowskiego, J. Smulski przez dwa lata ukrywał się u właściciela ziemskiego Łuby w Garlinie, pow. łomżyński. Jesienią 1863 r. powrócił do swej wsi Szulborze-Kozy, gdzie został aresztowany przez kozaków jako podejrzany o udział w powstaniu, lecz dzięki wstawiennictwu wójty gminy Stanisława Godlewskiego (później został skazany na 50 rubli kary i usunięty ze stanowiska z oddaniem pod nadzór policji - I.K.) został zwolniony i pracował po różnych wsiach w gminie Zaręby-Kościełne. 20 stycznia 1866 r. we wsi Wądołki-Buczki w pow. łomżyńskim (gub. płocka), został aresztowany za nieposiadanie paszportu. Ponad 10 miesięcy był więziony w Cytadeli Warszawskiej. Sąd wojenno-polowy Cytadeli w dn. 3 października 1866 r. i Audytoriat Polowy w dn. 6 października 1866 r. skazały go na karę śmierci przez rozstrzelanie. Namiestnik T. Berg w dn. 8 października 1866 r. zamienił wyrok na 8 lat katorgi i pozbawienie praw stanu. W początku grudnia 1866 r. został wywieziony na katorgę. Był w tym czasie kawalerem. (RGWIA, zesp. 1873, inw. 1, sygn. 1374).

Ogromne oddanie sprawom powstania wykazał - jak wynika z akt śledczych - Karol Kilanowski s. Andrzeja. Pracował on nie tylko jako lekarz w działającym w kaliskim oddziale powstańczym Miniewskiego, lecz brał także udział w bitwach z wojskami rosyjskimi. W jednej z takich potyczek K. Kilanowski został ciężko ranny w prawe biodro, co spowodowało rozdrobnienie kości. Powstańcy wyprawili go na leczenie do Galicji. Po wyzdrowieniu Kilanowski w grudniu 1863 r. dostał się przez Kraków do guberni kieleckiej. Przez półtora miesiąca brał czynny udział w działaniach bojowych oddziału Chmielńskiego, zaś wiosną 1864 r. pracował w szpitalu powstańczym w Lasach Świętokrzyskich¹⁵.

Czynny udział w powstaniu wzięli także trzej pracownicy warszawskiej straży pożarnej - Antoni Wittich s. Ignacego, były policjant¹⁶, Tomasz Lasocki s. Jana¹⁷ i Antoni Nowak s. Józefa¹⁸.

Wyżej wymienieni powstańcy i więźniowie X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej po stłumieniu powstania przez długi czas ukrywali się przed władzami rosyjskimi, korzystając z fałszywych dokumentów i żyjąc pod zmyślonymi nazwiskami. Wykazali też duży spryt i odwagę, broniąc się w trakcie śledztwa i sądu. Czterech z nich spędziło w więzieniu w Cytadeli około roku (od 10 do 12 miesięcy), trzech - ponad pół roku

15 Kilanowski Karol s. Andrzeja - ur. w 1831 r. w Piotrkowie w rodzinie podoficera żandarmerii, miał dwóch braci, był pochodzenia mieszczańskiego, wyznania rzymsko-katolickiego. Był wychowywany w kijowskim batalionie tzw. wojskowych kantonistów (były przewidziane dla dzieci chłopów, mieszkających w okęgach tzw. wojennych posielenij). W wyniku nauki Kilanowski otrzymał zawód medyka. 20 maja 1849 jako "uczeń felczera" został przyjęty do pracy w szpitalu warszawskim. 6 października 1852 r. wyznaczony młodszym felczerm tegoż szpitala. 24 lutego 1853 jako taki został przeniesiony do mariampolskiego pułku huzarów. Wziął udział w wojnie krymskiej, za którą otrzymał medal brązowy na wstędze andrzejewskiej. Od marca do września 1854 r. w składzie swego pułku brał udział w działaniach wojennych w Mołdawii i na Wołoszczyźnie. Miał odznakę za 20 lat nienagannej służby.

20 maja 1863 r. uciekł z pułku, stacjonującego w okolicach Korona do oddziału powstańczego. Był lekarzem w oddziale Miniewskiego (RGWIA, zesp. 1873, inw. 1, sygn. 1722).

16 Wittich Antoni s. Ignacego - RGWIA, zesp. 1873, inw. 1, sygn. 1730.

17 Lasocki Tomasz s. Jana - ur. w 1838 lub 1839 r. w miejscowości Osmolin w pow. gostyński (gub. warszawska) w mieszczańskiej, rzymsko-katolickiej rodzinie. W momencie aresztowania rodzice Tomasza już nie żyli. Z zawodu był szewcem, lecz niepiśmiennym. 22 listopada 1859 r. został przyjęty jako szeregowy do warszawskiej straży pożarnej, skąd 13 marca 1863 r. poszedł do powstania. Początkowo należał do oddziału Lenieckiego, brał udział w dwóch potyczkach z wojskami rosyjskimi. Po rozbiciu oddziału ukrywał się, później został aresztowany. Podczas aresztowania podał się za poddanego austriackiego Józefa Ziembickiego urodzonego we Lwowie. Został skazany na 4 lata rot aresztanckich w guberni ortowskiej, licząc od 10 października 1864 r. Na podstawie ukazu Aleksandra II z 17 maja 1867 r. "O osobach związanych z ostatnim polskim buntem" został uwolniony i wysłany do Królestwa w celu przekazania do poprzedniego miejsca zamieszkania. Po przybyciu w sierpniu 1867 r. do punktu zbornego wykryto jego prawdziwe nazwisko. Został uwięziony w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej, gdzie był trzymany przez 2,5 miesiąca, oskarżony o dezercję, udział w powstaniu i ukrywanie prawdziwego nazwiska.

Sąd wojenno-polowy w Cytadeli w dn. 5 października 1867 r. i Audytoriat Polowy w dn. 19 października 1867 r. skazały go na karę śmierci przez rozstrzelanie. 21 października 1867 r. namiestnik T. Berg zamienił wyrok na 8 lat katorgi w twierdzach i pozbawienie praw stanu. 14 listopada 1867 r. Tomasz Lasocki został wywieziony na katorgę. W momencie wywózki był kawalerem (RGWIA, zesp. 1873, inw. 1, sygn. 1494).

18 Nowak Antoni s. Józefa - ur. w 1826 r. w Gostyninie (gub. warszawska), w rzymsko-katolickiej rodzinie mieszczańskiej, z zawodu był rymarzem, niepiśmiennym. 24 grudnia 1852 r. został przyjęty jako szeregowy do warszawskiej straży pożarnej, później odznaczony medalem brązowym, upamiętniającym wojnę krymską. 22 marca 1863 r. uciekł z Warszawy, wstąpił do oddziału Jeziorańskiego, po rozbiciu którego ukrył się w Galicji. Wkrótce powrócił do Królestwa i wstąpił do oddziału Krukowieckiego. 15 sierpnia 1863 r. w boju pod Olkuszem dostał się do niewoli, przy przesłuchaniu podał się za poddanego austriackiego Karola Keniga (który niedługo przedtem został zabity w potyczce z wojskami rosyjskimi) i został skazany na 2 lata rot aresztanckich w Tobolsku. Po odbyciu kary A. Nowak pozostał w Tobolsku, a potem na podstawie ukazu Aleksandra II z 14 czerwca 1867 r. został wysłany do Warszawy w celu przekazania władzom austriackim. Po przybyciu w początku marca 1868 r. do Warszawy został rozpoznany przez kolegów z policji i warszawskiej straży pożarnej i osadzony na 3 miesiące w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej. Był oskarżony o dezercję, udział w powstaniu i ukrycie prawdziwego nazwiska.

Sąd wojenno-polowy w Cytadeli Warszawskiej w dn. 21 maja 1868 r. i Audytoriat Polowy 30 maja 1868 r. skazały A. Nowaka na karę śmierci przez rozstrzelanie. W dn. 1 czerwca 1868 r. namiestnik T. Berg zamienił wyrok na 8 lat katorgi w twierdzach i pozbawienie praw stanu. 11 czerwca 1868 r. Nowak został wywieziony na katorgę, był w tym czasie kawalerem. (RGWIA, zesp. 1873, inw. 1, sygn. 1810).

(7-9 miesięcy), jeszcze trzech - od 4 do 6 miesięcy, pozostali czterej - od 1 do 3 miesięcy.

Wspomniany wyżej K. Kilanowski podczas aresztowania w 1864 r. podał się za poddanego austriackiego, urodzonego w Galicji Jana Skulskiego. Zestano go do Włodzimierza "do dyspozycji ministerstwa spraw wewnętrznych", gdzie został skazany na 1 rok charkowskich rot aresztańskich w resorcie cywilnym. Po zakończeniu okresu kary w rotach wysłano go na osiedlenie do guberni tobolskiej. Na zesłaniu Kilanowski zachorował na gruźlicę. W maju 1868 r. jako obcego poddanego przywieziono go do Królestwa Polskiego w celu dalszej deportacji do Austro-Węgier. W drodze stan zdrowia Kilanowskiego pogorszył się i po przybyciu do Warszawy umieszczono go w szpitalu Dzieciątka Jezus. Tam nie wytrzymał i napisał list do brata Leona, mieszkającego w Piotrkowie, z prośbą o przystanie mu niewielkiej kwoty pieniędzy. List został przechwycony przez władze. 7/19 lipca 1868 r. Kilanowskiego uwięziono w X Pawilonie Cytadeli. Dwukrotnie w dniach 5/17 i 13/25 września 1868 r. sędziowie carscy skazali go na karę śmierci. Namiestnik T. Berg zamienił wyrok na 8 lat robót katorżniczych w twierdzach syberyjskich z pozbawieniem wszystkich praw stanu. Po dziesięciu miesiącach pobytu w X Pawilonie Cytadeli 15 maja 1869 r. Karola Kilanowskiego, w wieku 38 lat ponownie wywieziono na katorgę¹⁹.

Rozzłoszczone tym upartym nie wykazywaniem skruchy rosyjskie władze śledcze bezwzględnie rozprawiły się z polskimi patriotami. I nawet złagodzony ostateczny werdykt namiestnika był w rzeczywistości bardzo surowy: katorga syberyjska na okres od 6 do 10 lat (tylko w jednym przypadku - 4 lata) i pozbawienie wszystkich praw stanu, w tym odznaczeń zdobytych w wojnie krymskiej. Niestety, nie posiadamy informacji o dalszych losach również i tych osób.

Wyjątek stanowi tylko sprawa Antoniego Witticha, na podstawie której można prześledzić całą drogę życiową uczestnika powstania. Urodzony ok. 1828 r. (w r. 1868 miał 40 lat - I.K.), w miasteczku Garwolin, powiatu łukowskiego, guberni lubelskiej (później siedleckiej) 1 czerwca 1854 r. został wzięty do wojska jako szeregowy 5-go batalionu rezerwy pułku grenadierów księcia Eugeniusza Wirtemberga. Od 16/28 kwietnia do 21 listopada/3 grudnia 1855 r. pełnił służbę na terenie Wielkiego Księstwa Finlandii, brał udział w obronie Helsingforsu i Sweaborgu przed flotą angielsko-francuską w dn. 28-29 lipca 1855 r. Otrzymał medal brązowy za wojnę krymską 1853-1856 r. 29 grudnia 1856 r. dostał urlop tymczasowy do kraju. 27 września/9 października 1861 r. A. Wittich wstąpił do policji warszawskiej, z której 20 lipca/1 sierpnia 1863 r. został przeniesiony do warszawskiej straży pożarnej²⁰.

17/29 września 1863 r. A. Wittich opuścił Warszawę i przyłączył się do oddziału powstańczego Pawełka, który wkrótce został rozbity. Wittich po dostaniu się do niewoli, podał się za robotnika z Warszawy Antoniego Gintera (Hintera) i jako taki został wysłany do Włodzimierza "do dyspozycji ministerstwa spraw wewnętrznych". Tutaj został skazany na 3 lata kazańskich rot aresztańskich resortu cywilnego. Będąc w Kazaniu, podał się za poddanego austriackiego, pochodzącego z miasteczka Wiśnia-Sadowa w Galicji, dokąd został wysłany pod koniec roku 1866. Tutaj jego oszustwo zostało wykryte. Zanim władze austriackie wyjaśniły tożsamość Witticha, spędził on 10 miesięcy w miejscowym więzieniu. W czasie przesłuchań zeznał, iż jest poddanym cesarstwa rosyjskiego, lecz tym razem podał się za Jana Lewartowskiego, pochodzącego ze Stoczka w guberni siedleckiej. Na zapytania austriackich władz pogranicznych

19 Kilanowski Karol s. Andrzeja - RGWIA, zesp. 1873, inw. 1, sygn. 1722.

20 Wittich Antoni s. Ignacego - RGWIA, zesp. 1873, inw. 1, sygn. 1730.

władze Królestwa Polskiego odpowiedziały, że Jan Lewartowski został zesłany na Syberię za udział w powstaniu. W grudniu 1867 r. A. Witticha wypuszczono z więzienia (co było kolejnym potwierdzeniem liberalizmu władz austriackich wobec polskich powstańców) i został zatrudniony w charakterze robotnika w jednym z galicyjskich majątków. Jednak wkrótce ogarniająca go nostalgia stała się nie do zniesienia...

29 lutego 1868 r. żandarmeria powiatu tomaszowskiego guberni lubelskiej zatrzymała człowieka, nie posiadającego dokumentów osobistych, który podał się za Antoniego Kalinowskiego. Później A. Wittich kilkakrotnie zmieniał swoje zeznania, podając się to za poddanego austriackiego Antoniego Dołgietra, innym razem - za Michała Piechockiego. Dziwnego aresztanta 18 maja 1868 r. przeniesiono z Tomaszowa do X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej. Swoje prawdziwe nazwisko i stan A. Wittich ujawnił dopiero w sierpniu 1868 r. I pomógł w tym carskim śledczym jedynie nieszczęśliwy dla Witticha przypadek - został on rozpoznany przez kogoś z byłych kolegów w policji i straży pożarnej.

Rozsiedzeni sędziowie dwukrotnie (8/20 i 19/31 października) skazali b. powstańca na karę śmierci przez rozstrzelanie. Namiestnik T. Berg i tym razem wykazał "litość", zamieniając wyrok śmierci na 6 lat robót katorżniczych i pozbawienie praw stanu. 15 listopada 1868 r. Antoniego Witticha wywieziono na katorgę syberyjską²¹.

Katorgę odbywał w fabrykach guberni irkuckiej; po jej zakończeniu został skierowany na osiedlenie do siola Ust-Kudinskoje urikowskiej *wołosti* powiatu irkuckiego (zarządzenie irkuckiego rządu gubernialnego nr 4547 z 1 kwietnia 1876 r.)²². Na podstawie Manifestu Aleksandra III z 15 maja 1883 r.²³, jak wynika ze świadectwa irkuckiego rządu gubernialnego nr 10/675 (z 19 stycznia 1884 r.) Antoni Wittich został zwolniony spod nadzoru policji.

Po uwolnieniu od nadzoru policyjnego w czasie pobytu na zesłaniu intensywnie zajmował się samokształceniem, nauczył się dobrze języka rosyjskiego, miał dobre stosunki z miejscową ludnością. Mając większą swobodę poruszania się wyjechał do Tobolska, gdzie zmarł 4 lipca 1895 r. Dzieci nie miał. Jego była żona Paulina wyrzekła się męża. Pretensje do pozostałego majątku zgłosiła jedynie młodsza siostra Antoniego Witticha - Franciszka (po mężu - Piesiewicz). W teczce zachowała się jej korespondencja z władzami za lata 1897-1905 w sprawie otrzymania pozostałego po bracie majątku.

Reasumując, można wnioskować, że wspomniane materiały sądowo-śledcze stanowią cenne źródło dla historii powstania styczniowego, szczególnie pod względem niecodziennych losów jego uczestników. Właśnie tego rodzaju dokumenty nasuwają pytanie, jak często w dokumentacji wywozowej władz rosyjskich, dotyczącej byłych powstańców, występują zmyślane nazwiska? Przedstawione materiały przekonują też, że liberalizacja stosunku do uczestników powstania, głoszona w carskich manifestach i innych rozporządzeniach władz najwyższych nie zawsze była stosowana w praktyce działania średnich i niższych szczebli administracji państwowej.

Tłumaczenie z jęz. rosyjskiego

Zofia Strzyżewska

21 Tamże.

22 Tamże.

23 PSZ RI III, t. 3, S-Petersburg, 1886, nr 1583.